

МИЛАН ТРИПКОВИЋ

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ОСЛОБОЂЕНОМ ВАЉЕВУ (септембар—децембар 1944)

Јединице наше ослободилачке војске ослободиле су после тешких борби град Ваљево 15. септембра 1944. године. Становници ослобођеног града са одушевљењем су дочекали своје ослободиоце. Преко 2000 младих људи из самог града тада се укључило у редове ослободилачке војске и кренуло у нове борбе за ослобођење Београда и осталих крајева наше земље. И док су са фронта стизале врло повољне вести о храбром држању Ваљеваца, дотле су они који су остали у граду исписивали најлепше странице историје свога града, пуне одушевљења, самоодрицања и великих радних победа. Девиза која је тада имала огромну важност „Све за фронт све за победу“ била је саставни део атмосфере тек ослобођеног града.

Ваљево са околином је тада издржало велики напор који је често превлазило његове економске могућности. Кроз град су свакодневно пролазиле наше јединице и према једном извештају Окружног народноослободилачког одбора кроз град је од ослобођења до 1. јануара 1945. г. прошло око 30000 наших војника који су се у њему дуже или краће задржавали. (То је трипут више но што је Ваљево тада имало становника.) Затим у граду су биле смештене две корпусне болнице, а по ослобођењу Београда повећала се потражња појединих артикала, а уз то слала се храна, одећа и др. на фронт.

Па ипак све тешкоће су биле успешно преброђене захваљујући великом одушевљењу и залагању становника града Ваљева и људи из ваљевског краја.

Одмах по ослобођењу Ваљева пришло се организовању народне власти. 24. септембра одржана је конференција ради избора Окружног народноослободилачког одбора на којој је узело учешћа преко 300 грађана из града и села. Кандидациони одбор је предложио за привремени ОНОО 60 одборника који су једногласно примљени.

На својој првој седници привремени Окружни ОНОО изабрао је председништво у саставу: председник Живота Ђермановић, адвокат, секретар Миле Милатовић, правник и благајник Бора Јевтић, учитељ. На истој седници одбор је формирао 10 радних секција и то: управну, управно-судску, финансијску, техничку, привредну, просветно-културну, социјалну, санитарску, саобраћајну и војну и изабрао одговарајуће референте и сараднике за сваку секцију. Овај одбор је обављао и послове градског одбора све до његовог оснивања 22. октобра 1944. године кад овај преузима већи део послова Окружног одбора.

Културно-просветним одсеком Окружног НОО руководио је Марко Лазин, професор, а руководиоци појединих одсека били су: за народно просвећивање Ратко Пауновић, проф. Пољопривредне школе, за основну наставу Милован Дудић, раније школски надзорник, за средње и стручне школе Живорад Марковић, в. д. директора Женске гимназије, за просветну администрацију и персонал Блажо Матуновић, проф. Женске гимназије у Ваљеву.

Овај Одсек је био организатор многих културних манифестација у граду, мада не треба изоставити и активност многих културних екипа војних јединица које су при пролазу кроз град давале пригодне приредбе.

Делатност Културно-просветног одсека можемо посматрати кроз рад осам његових сектора и то: радио-службе, техничке службе, одсека за приредбе, библиотеке, усмених новина, домова културе, одсека биоскопских представа и одсека за школе.

Радио — служба је преносила вести савезничких радио станица и „Слободне Југославије“ грађанима Ваљева путем звучника инсталираних на прометнијим местима у граду. Друга, такође врло важна функција ове службе се састојала у хватању вести, њиховом штампању и даљем растурању по целом округу.

У оквиру ове службе дужни смо да прикажемо и рад ваљевских графичара чији резултати заслужују посебан интерес.

Првих дана по ослобођењу почело се са штампањем „Вести“, листа који је излазио сваки други дан и чији је тираж био 3000 примерака, мада се дешавало да је некад ишао и на 1500 примерака, најчешће због недостатка хартије. Првих шест бројева је извучено на гештетнеру, а од 7. броја (10. октобар 1944. године) штампало се у штампарији Димитрија Славуја која је била мобилисана за војне потребе све до 20. јануара 1945. године. Лист је био малог формата, растуран је бесплатно и доносио је најсвежије информације и вести са свих фронта, како у земљи тако и у свету. Прелиставајући странице овог гласила читамо наслове: „Куднуо је час ослобођења Београда“, „Борбе око Ахена“ „Издајнице беже, али утећи неће“, „Ослобођени Београд чека маршала Тита“, „Битка за Београд је највећа победа народноослободилачке војске до сада и најжешћа битка у нашој историји“. Такође је објављен и први говор маршала Тита у ослобођеном Београду и др.

Лист „Слободна Србија“ бр. 2 штампан је у Ваљеву у 5000 примерака и донео је најактуелније вести из земље, као и преглед најважнијих догађаја у ваљевском крају те је због тога необично значајан за све оне који се баве проучавањем историје ваљевског краја одмах по ослобођењу.

Још један лист који је имао шири значај изашао је тих дана у Ваљеву. То је лист „Млади борац“ који је имао тираж 2000 примерака.

Поред ових листова у Ваљеву су штампане многе публикације наших истакнутих руководилаца у време кад Београд још није био ослобођен. Па и касније када је главни град био ослобођен ваљевски графичари нису радили са ништа мањем интензитетом. Те публикације су биле џепног формата, а штампане су у тиражу од неколико хиљада примерака.

„Пут нове Југославије“ у 6.000 примерака, „Друго заседање АВНОЈ-а“ у 3.000 примерака, а онда у 6.000 примерака, „Борба народа поробљене Југославије“ од друга Тита прво у 6.000 примерака, а онда у 5.000 примерака, „Словеначки народ у борби за слободу“ од Чолаковића у 6.000 примерака, „Слободна Македонија“ од Моше Пијаде у 6.000 примерака, из „Нове Југославије“ „Туђе нећемо своје не дамо“ у 6.000 примерака, „Заједно“ од Иље Еренбурга у 6.000 примерака, „Положај нашег

ослободилачког покрета после московске и техранске конференције" у 6.000 примерака, „Привреда и привредни задаци Србије" од Жујовића у 10.000 примерака, „Политички положај Србије и значај велике антифашистичке скупштине Србије" од Александра Раиковића у 10.000 примерака".¹

Затим је штампан проглас Окружног НОО у 5.000 примерака, на десетине хиљада разних исправа, огласа, прогласа, и др.

На ротор машини извучене су збирке песама Назора и Ђопића, и др.

Техничка служба је изванредно функционисала и извршавала са успехом задатке који су се постављали пред њу. Најпре је направљена велика мапа Европе и Југославије и постављена у центру града, а побадањем заставица на овој мапи грађани су били обавештавани о успесима наше војске и савезника.

Ова служба је израдила велики број парола, слика, од ослобођења до првог јануара израђено је 180 слика друга Тита, 80 слика Стаљина и по 40 слика Рузвелта и Черчила и других средстава којима су се украшавали град и установе у целом округу.

Приредбе у том периоду биле су честе и одржаване су у циљу популарисања НОБ-е, а изводиле су их културно-просветне екипе које су осим у Ваљеву давале приредбе и у другим већим местима у округу. Тешко их је набројати, али се може рећи да их је од ослобођења до краја године било преко 50.

Илустрације ради наводимо какав је био програм једне приредбе коју је извела културно-просветна екипа Окружног НОО на дан 8. октобра 1944. године: Поздравна реч, Хеј Словени — мешовити хор, О Титу рецитативни хор, „Лисје жуги" од Ј. Хаце и „Далеко је мој Сплит" од И. Тијардовића — певала соло Максимовић, Српске народне песме — свирао оркестар, изведене су и три соло рецитације „Мајка православна" од Назора, „Гроб у житу" од Ђопића и „Скин'те мараме црне" од Дудића, као и драмски приказ у једном чину „Мати" по Чапеку.

При Одсеку за народно просвећивање постојала је и драмско-дилетанска секција која осим 22 члана и сале Дома културе са врло slabим техничким могућностима није имала ништа друго осим велике љубави за тај рад. Са чим су располагали редитељи Митар Радић, Стефан Живковић, и Немања Протић може се видети из следећег извештаја: „Секција има 10 чланова и 12 чланица. Просторије: Дома културе. Сала располаже са 600 места. Техничке могућности позорнице нису повољне. Бина је 5¹/₂ м дубока, 5¹/₂ м висока и 8 м широка.

а) Декор: 2 гарнитуре кулиса, 1 риквант.

б) Јачина осветљења на бини 1 000 свећа.

в) Костими: нема. Узима се по потреби од цивилних лица.

г) Библиотека: нема.

д) Реквизити: сопствених нема. Узимају се по потреби од приватних лица.

е) Власуљарски материјал: нема. Има једна кутија шмике.

Средства за издржавање. Даје их Просветно одељење у Ваљеву уколико су иста потребна".²

Од ослобођења до почетка 1945. године ова секција је приказала следеће комаде:

„Сумњиво лице" (2 чина) од Нушића, играно три пута.

„Светски рат" (1 чин) од Нушића, играно три пута.

1. Извештај Просветног одељења Председништва Окружног НОО Ваљево бр. 1145 од 3. Јануара 1945. Историјски архив Ваљево Фонд Окружног народноослободилачког одбора.

2. Извештај Драмско-дјетанске секције при одсеку за народно просвећивање Окружног НОО, од 7. II 1945. г. Историјски архив у Ваљеву, Фонд Окружног НОО.

„У бој! У бој“, драмска слика из партизанског живота играно једанпут.

„Мајка“ по Чапеку драмска слика, играно 10 пута.

„Застава“, драмска слика из руског војног живота, приказано три пута.

„Виринеја“, драмска слика у 1 чину.

Све представе су биле добро посећене. Улазнице су биле добровољни прилози и ишли су у корист наших рањеника и пострадалих крајева.

Обнови књижног фонда који је за време рата био уништен такође је посвећена пуна пажња. Зато се одмах почело са припремама за уређење библиотеке. Почело се ни од чега, јер је књижни фонд предратне библиотеке у граду који је бројао 1625 књига белетристике и научне садржине био потпуно уништен. Биле су уништене књиге као и инвентар: ормани, столови, чивилуци, штапови за новине, прозорске завесе, столице, па чак и наслон пера.

Поред књига и инвентара Народне књижнице и читаонице пропало је 1000 књига из библиотеке Удружења студената права, која је била смештена у истој згради у којој је била и Народна књижница. Најзад, у рату је нестала још једна ретка библиотека Удружења пријатеља Француске која је била смештена у просторијама Народне књижнице и читаонице. Ово удружење је имало 500 књига и часописа, већином на француском језику. Пропао је инвентар, архива и канцеларијски материјал.

Због свега овога рад на обнови књижнице није могао да тече брзо. Напорима културно-просветног одсека у Ваљеву формирана је Градска библиотека са књижним фондом од 2500 књига, које су прикупљене из преосталих библиотека наставничке и бачке књижнице Мушке гимназије у Ваљеву, као и прилозима грађана.

Књижница је била смештена у Дому културе и отворена је 31. децембра 1944. године.

Мања књижница формирана је и у болници. Њен фонд је бројао око 150 књига. При болници је постојала културна екипа. А за тзв. културницу болнице постављена је једна свршена учитељица која је организовала растурање књига, читање дневних вести и одломака из појединих књига оним рањеницима који не могу сами да читају. Просветно одељење доделило је болници 2 радио-апарата, 2 грамофона, 2 шаховске гарнитуре и друга забавна средства.

Усмене новине као један од живих и пластичних начина обавештавања јавности биле су врло популарне. Прве новине изашле су 6. октобра 1944. године са следећим чланцима: Друг „Плави“ — Положај Србије у демократској федеративној заједници, Миливоје Мандић „Стари путеви и нове оријентације“ Друг Немања „Сећања из борбе“, друг Илић: Смена делегата и „Гроб у жити“ од Б. Ђоцића.³

Често су на усменим новинама наступали оркестар и хор. Организатор усмених новина био је Народни универзитет који је такође основао Културно-просветни одсек.

Народни универзитет основао је шири одбор Народног универзитета за цео округ. Било је пет одсека: социјално-политички, здравствени, пољопривредни, историјско-литерарни и природно-научни. Одржана су предавања у многим селима, а чланци су се умножавали и слали у цео округ.

Богат културно-забавни живот допуњавале су биоскопске представе које су се приказивале у биоскопу „Централ“. Од ослобођења до краја године приказано је

3. Извештај Просветног одељења ОНОО бр. 1145 од 3. Јануара 1945. год. Историјски архив у Ваљеву, Фонд ОНОО.

9 филмова. Прва четири филма била су бесплатна и то: Дуга, Она брани Украјину, заузимање Стаљинграда и Борба за Украјину². Ове филмове посетило је скоро целокупно грађанство и сељаци из околних села. За војску, пионире и радне чете филмске представе су и даље биле бесплатне.

У музичком животу Ваљева биће значајно у наредној години музицирање Великог оркестра Окружног одбора ЈНОФ који је давао велики број концерата ил којима су Ваљевци имали прилику да чују оркестарску музику Чајковског и других великих мајстора.

Све ваљевске школе за време рата доведене су у врло тешку ситуацију. Зграде у којима су радиле биле су често претваране у касарне за смештај немачке војске, а дотле су школе уколико су уопште радиле биле смештене по кафанама и другим неподесним просторијама. Једна од школа која је била највише оштећена била је гимназија. Стање зграде и инвентара било је прилично тешко.

„По ослобођењу затечено је овакво стање: Ограда срушена и однета, купатило и клозети уништени, школске зграде невероватно запуштене, загађене и делимично оштећене без иједног прозора, без пећи и без квака на вратима која су делимично оштећена, са упропашћеним електричним уређајима, а о неком намештају ни трага. Школски намештај је стопроцентно уништен. Учила и збирке су стопроцентно уништени, изузев биолошке збирке од које је затечено око 20% предрадне садржине. Бачка књижница и књижница ђачких удружења потпуно су уништене а од наставничке библиотеке сакупљено је накнадно око 30%.⁵

Великим залагањем наставника и ђачких родитеља све учioniце су биле снабдевене најнужнијим школским намештајем, а одмах се почело и са обнављањем књижница и збирки, тако да је школа била спремна да почне са радом по иселењу војске из гимназијске зграде. Одмах по ослобођењу гимназијска зграда као и друге школе претворене су или у болнице или су служиле за привремени смештај наше војске.

Слична је ситуација била и са Другом гимназијом, мада су штете код ње биле мање јер школа није имала својих кабинета. (Основана је 1940.) а оно мало збирки што је имала уништено је за време рата.

Почетком јануара 1945. године у вези одлуке о укидању свих одлука донетих за време окупације, Мушка гимназија је поново претворена у Прву мешовиту реалну гимназију, док је Женска гимназија претворена у Другу мешовиту реалну гимназију.⁴

4. Исто.

5. Извештај Прве државне мешовите реалне гимназије о раду и успеху у шк. 1945/46. години, Ваљево 1946.

6. До априла 1942. године постојале су у Ваљеву две мешовите реалне гимназије: Прва и друга. Те године наредио је министар Јошић да се мушки ученици одвоје од женских и створи Мушка и Женска реална гимназија, поступајући тако у интересу очувања љотићевско-недићевског имагинарног морала.

20. марта 1945. године почела су редовна предавања у Гимназији по скраћеном програму. Настава је извођена три пута недељно услед недостатка потребних просторија. У гимназијској згради радиле су још Грађанска школа и Основна школа које су почеле са радом некако у исто време.

Основна школа је још у новембру доведена у ред, постављено је наставно особље и управник и требало је да се отпочне са радом, али се због поновног усељења војске у зграду почетак наставе одложио до марта 1945. године.

Остале ваљевске школе: Државна трговачка академија, Државна техничка школа и Пољопривредна школа због сличних тешкоћа почеле су још касније са радом, тако да су неке тек почињале док су ове које су почеле раније већ завршавале школску годину.

Непријатељ је оставио дубоког трага и последице су се осећале дуго година, јер настава није била онаквог квалитета каква би била да је извођена у условима постојања кабинета и богатих збирки.